

Stanisław Salmonowicz (1931–2022)

Stanisław Salmonowicz urodził się 9 września 1931 r. w Brześciu Litewskim, jako syn Antoniego. Ojciec pochodził z rodziny szlacheckiej. Po 1918 r. był urzędnikiem administracji państwowej, m.in. pełnił funkcję wicestarosty w Nowogrodku i starosty w Kamieniu Koszyrskim na Polesiu. Matka, Stefania z d. Muzyczka, pochodziła z Krakowa, stąd też późniejsze związki prof. Salmonowicza z tym miastem. Ojciec zmarł przedwcześnie w 1935 r. Wdowa wraz z dwoma synami (starszy Jerzy, 1925–2011) zamieszkała w Wilnie. W czasie II wojny światowej przeniosła się do Warszawy (1943), a po wybuchu powstania warszawskiego udało się jej wraz z synami przedostać do Krakowa, gdzie znalazła schronienie w domu rodziców. W poszukiwaniu lepszych warunków życia przeniosła się ze Stanisławem (starszy syn został w Krakowie, gdzie pracował i studiował) do Zielonej Góry. W 1948 r., z powodu poczucia osamotnienia, wrócili do Krakowa. Po latach Stanisław Salmonowicz wspominał: „Opuszczałem więc Zieloną Górę, zachowując wiele przyjemnych wspomnień, wolnych od burzliwych przeżyć, konfliktów z rodziną czy szkołą”¹.

W Krakowie kontynuował naukę w III Liceum im. Króla Jana Sobieskiego, w którym zdał maturę w 1950 r. i rozpoczął studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jego mistrzem został wybitny historyk prawa prof. Kazimierz Patkaniowski (1907–1972). Studia z zakresu historii prawa ukończył w czerwcu 1954 r. i otrzymał obowiązujący wówczas nakaz pracy. Pracował jako asesor i sędzia cywilny w Krakowie, Myślenicach i Dąbrowie Tarnowskiej, jednak kariera sędziego niespecjalnie go pociągała.

W 1956 r. udało mu się dostać na studia doktoranckie (wówczas zwane aspiranckimi) w Warszawie, u historyka prawa prof. Karola

¹ S. Salmonowicz, *„Życie jak osioł ucieka...”*. *Wspomnienia*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014, s. 87.

Koranyiego. Stopień doktora otrzymał w 1959 r. na podstawie rozprawy *Krystian Bogumił Steiner (1746–1814), toruński prawnik i historyk*². W tym samym roku zatrudniony został na etacie adiunkta w Katedrze Powszechnej Historii Państwa i Prawa UJ. Oprócz pracy naukowej dosyć aktywnie uczestniczył w życiu społeczno-politycznym Uniwersytetu. Po uzyskaniu habilitacji (rozprawa dotyczyła prawa karnego oświeconego absolutyzmu) w 1966 r. przeniósł się do Torunia. We wspomnieniach zanotował: „Sam nieraz się zastanawiałem, czy to nie był największy błąd mego życia”³. Dodał jednak, że na podjęcie takiej decyzji złożyło się kilka powodów: brak własnego mieszkania, spodziewana blokada awansu na etat docenta przez władze partyjne, a także obietnica o przenosinach złożona Zbigniewowi Zdrójkowskiemu oraz zapewnienie, że wówczas w Toruniu szybko zostanie wydrukowana jego obszerna praca habilitacyjna⁴.

1 września 1966 r. Stanisław Salmonowicz objął funkcję kierownika Katedry Historii Państwa i Prawa na Wydziale Prawa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Rok później zawarł związek małżeński z torunianką, prawniczką Marią Michnicką (1927–2021). Już w Krakowie był obserwowany przez Służbę Bezpieczeństwa, podejrzewano go bowiem o inspirowanie działań opozycyjnych. Inwigilowano go również po przenosinach do Torunia. W końcu września 1970 r. został aresztowany w związku z utrzymywaniem kontaktów z ośrodkami polskiej emigracji, m.in. z Wolną Europą i paryską „Kulturą”. Wprawdzie w styczniu 1971 r. został wypuszczony na wolność, lecz zwolniono go z pracy na UMK. Przez rok pozostawał bezrobotny; dzięki wsparciu kilku wybitnych uczonych udało się doprowadzić do zatrudnienia go (1972) w Zakładzie Historii Pomorza Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk w Toruniu. W ramach zadośćuczynienia w 1982 r. władze UMK doprowadziły do jego ponownego zatrudnienia (na pół etatu) na Uniwersytecie, na Wydziale Prawa. Objął również kierownictwo Zakładu Historii Prawa Niemieckiego w Polsce. Na pierwszym etacie pozostał jednak w Instytucie Historii PAN. W 1983 r. uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego, a w 1989 r. profesora zwyczajnego. W 1992 r. wybrany został na członka korespondenta Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie,

² Opublikowana jako: *Krystian Bogumił Steiner (1746–1814), toruński prawnik i historyk. Studium z dziejów nauki prawa doby Oświecenia w Polsce*, Toruń 1962.

³ S. Salmonowicz, „Życie jak osioł ucieka...”, s. 126.

⁴ Idem, *Prawo karne oświeconego absolutyzmu. Z dziejów kodyfikacji karnych przełomu XVIII/XIX w.*, Toruń–Poznań 1966.

a w 1995 r. – stał się członkiem czynnym. Na emeryturę przeszedł wprawdzie w 2001 r., lecz wykłady na UMK prowadził aż do 2016 r.

Bibliografia prac Stanisława Salmonowicza za lata 1953–2021 obejmuje około 1340 pozycji, w tym 61 książek i aż 530 recenzji⁵. Pierwszym opublikowanym tekstem było omówienie książki Claude’a Backvisa o Stanisławie Wyspiańskim, które ukazało się na łamach „Tygodnika Powszechnego” w 1953 r. Potwierdza to szeroką skalę naukowych zainteresowań prof. Salmonowicza. W jego dorobku można wyodrębnić aż kilka kręgów tematycznych, często oczywiście nakładających się na siebie. To przede wszystkim historia prawa i ustroju od XVI po XX w., historia wczesnonowoczesna powszechna i Polski, historia XIX i XX w., dzieje Prus, historia Pomorza, historia kultury, oświaty i nauki.

Pierwsze lata działalności naukowej Profesora w okresie krakowskim to przede wszystkim badania nad radykalnymi nurtami rewolucji francuskiej, o terrorze, przemocy i próbach tworzenia nowego porządku społecznego. Zainteresowanie dziejami Francji, a także generalnie oświecenia (kontynuowane i w późniejszych latach) zaowocowało nie tylko książkami⁶, lecz również wieloma ważnymi artykułami dotyczącymi sporów o definicję i chronologię oświecenia oraz funkcjonowania absolutyzmu oświeconego⁷.

Przez wszystkie lata naukowej działalności Stanisław Salmonowicz interesował się prawem karnym. Najważniejszym jego osiągnięciem w tym zakresie pozostaje rozprawa habilitacyjna *Prawo karne oświeconego absolutyzmu* (1966), jedna z nielicznych po 1945 r. prac polskich z zakresu powszechnej historii państwa i prawa. Jest to bowiem synteza reform prawa karnego w drugiej połowie XVIII w. w Austrii, Prusach, Rosji i we Włoszech z porównaniami dotyczącymi Bawarii i Francji. Praca oparta została na literaturze w siedmiu językach. Stała się kanonem dla każdego polskiego autora piszącego o historii prawa

⁵ J. Dygdała, D. Janicka, *O fenomenie dorobku naukowego profesora Stanisława Salmonowicza*, „Zapiski Historyczne”, 86, 2021, 3, s. 5–33, tu s. 9.

⁶ S. Salmonowicz, *Francja pod jakobińską gwiazdą. Szkice z dziejów rewolucji francuskiej*, Warszawa 1966; idem, *Sylwetki spod gilotyny*, Warszawa 1989.

⁷ Idem, *Wokół sporów o definicję i chronologię zjawiska Oświecenia*, „Czasy Nowożytnie”, 25, 2012, s. 113–138; idem, *Z dziejów absolutyzmu oświeconego w Austrii*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 38, 1986, z. 1, s. 153–161; idem, *Czy istniał oświecony absolutyzm w Europie XVIII wieku?*, w: *Studia z historii ustroju i prawa. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Walachowiczowi*, red. H. Olszewski, Poznań 2002, s. 336–346.

karnego i dziejach kodyfikacji w Europie. Na Zachodzie pozostała jednak, niestety, niezauważona.

Po przenosinach do Torunia prof. Salmonowicz musiał znacząco rozszerzyć zainteresowania badawcze. Skoncentrowały się one w pierwszych latach nad historią toruńskiego Gimnazjum Akademickiego w okresie baroku i oświecenia. Zbliżała się bowiem czterechsetna rocznica założenia szkoły. Jubileusz obchodzono w 1968 r., a Stanisław Salmonowicz przygotował – opartą na obszernym, a niewykorzystywanym dotąd materiale źródłowym – imponującą erudycją monografię gimnazjum (450 ss.)⁸.

Po zatrudnieniu go w Instytucie Historii PAN zajął się również stosunkami polsko-pruskimi. Aktywnie uczestniczył jako autor i redaktor w pracach nad trzecim i czwartym tomem *Historii Pomorza*. Wymusiło to na nim rozszerzenie badań na XIX w. W rezultacie spod jego pióra wyszły nowatorskie studia dotyczące ustroju polityczno-administracyjnego Pomorza w ramach państwa pruskiego, kodyfikacji prawa na tym obszarze i pruskiej warstwy urzędniczej oraz kultury. Zainteresowanie dziejami państwa brandenbursko-pruskiego zaowocowało także napisaniem pierwszej polskiej biografii Fryderyka Wielkiego. Książka została po raz pierwszy wydana w 1981 r., w popularnej wówczas serii biograficznej wydawanej przez Ossolineum. Cieszyła się dużym zainteresowaniem (pierwsze dwa wydania sprzedano w liczbie 150 000 egzemplarzy), toteż ukazały się kolejne jej wydania: 1985, 1996 i 2006. Kilka lat później opublikował syntezę państwa i społeczeństwa pruskiego⁹; było to nowe ujęcie problemu, które zawierało m.in. próbę rozważenia problemu pruskiej mentalności. Jak stwierdził: „W sumie książka ta przyniosła mi wiele dyskusji naukowych, recenzji i nagród, a także spore zainteresowanie w Republice Federalnej”¹⁰.

Dziejom Pomorza Wschodniego oraz przeszłości państwa brandenbursko-pruskiego prof. Salmonowicz poświęcił w sumie kilkadziesiąt

⁸ Idem, *Księga pamiątkowa 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego*, t. 4: *Toruńskie Gimnazjum Akademickie w latach 1681–1817. Studium z dziejów nauki i oświaty*, red. Z. Zdrójkowski, Poznań 1973.

⁹ Idem, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Poznań 1987 (kolejne wydania: Warszawa 1998, Warszawa 2004).

¹⁰ Idem, *Autobiografia naukowa*, w: *Historia socjologii polskiej i nauk prawnych w autobiografiach*, cz. 1, red. J. Leoński, T. Rzepa, Szczecin 1996, s. 197–267, tu s. 239. Efektem tego zainteresowania było przetłumaczenie i wydanie jej po niemiecku: *Preußen. Geschichte von Staat und Gesellschaft*, übers. von M. V. Stefanski, Herrne 1995.

lat badań, których efektem były liczne artykuły, zbierane również w tematycznych tomach¹¹.

Szczytowym, jak twierdził sam Profesor, okresem w jego działalności naukowej były lata 1989–2000. Rocznie publikował średnio 25 prac naukowych. Wydał też w tym czasie 22 pozycje książkowe. Głównym nurtem badawczym w tym okresie były badania nad Polskim Państwem Podziemnym w latach drugiej wojny światowej. To jemu należy przypisać zasługę zainicjowania na szeroką skalę badań nad tym tematem. Sam opublikował wiele tekstów i pierwszą próbę całościowego ujęcia¹². Dużo uwagi poświęcał też ukazaniu działalności konspiracyjnej swego wuja Ludwika Muzyczki, jednego z ważniejszych oficerów Komendy Głównej Armii Krajowej¹³. Wraz z prof. Elżbietą Zawacką i Grzegorzem Górskim był założycielem Fundacji Archiwum Pomorskie Armii Krajowej w Toruniu (1990).

Profesora cechował silny temperament publicystyczny. W latach 1990–1994 był felietonistą „Gazety Pomorskiej” (rubryka: „Moje zdanie odrębne”). Przez wiele lat był również autorem felietonów drukowanych na łamach miesięcznika „Pomerania”¹⁴. Z kolei w latach 1996–2008 pełnił funkcję redaktora naczelnego czasopisma historycznego „Czas Nowożytny”, na łamach którego opublikował artykuł *Patologie społeczne okresu okupacji hitlerowskiej* (1997, t. 3, s. 5–20), potwierdzając, że nie boi się tzw. trudnych tematów i gotów jest na polemikę w tej kwestii. Po 2000 r. jego aktywność naukową zaczęły ograniczać kwestie zdrowotne, lecz wtedy również nie zaprzestał działalności naukowej i publicystycznej.

Należał do historyków dbających o międzynarodowe kontakty naukowe i udział w konferencjach. W 1960 r. wyjechał na roczne stypendium naukowe do Francji (Nancy). W kolejnych latach, także w czasach socjalizmu, uczestniczył w międzynarodowym życiu naukowym, choć nie w takim wymiarze, jak by sobie życzył. Po zmianie

¹¹ Zob. m.in.: idem, *Od Prus Książęcych do Królestwa Pruskiego. Studia z dziejów prusko-pomorskich*, Olsztyn 1992.

¹² Idem, *Polskie Państwo Podziemne. Z dziejów walki cywilnej 1939–1945*, Warszawa 1994.

¹³ Idem, *Ludwik Muzyczka 1900–1977. Polityk i żołnierz. Przyczynek do dziejów Armii Krajowej*, Warszawa 1992; idem, *Ludwik Muzyczka „Benedykt” (1900–1977). Materiały historyczne do dziejów Komendy Głównej Armii Krajowej*, red. M. J. Mazurkiewicz, Warszawa 2018.

¹⁴ Idem, *Gawędy o ludziach i książkach. Felietony publikowane w miesięczniku „Pomerania” w latach 2013–2019*, wyd. M. J. Mazurkiewicz, Gdańsk 2019.

ustroju dużo częściej mógł brać udział w konferencjach (Niemcy, Francja, Anglia, Szwajcaria, Finlandia). Uwielbiał podróżować, była to jedna z jego pasji; czynił to także prywatnie (m.in. Grecja, Włochy).

Był historykiem wszechstronnym, o szerokim wachlarzu zainteresowań. Zauważyć wypada, że był jednym z pierwszych historyków, który po 1945 r. zwrócił uwagę na procesy o rzekome mordy rytualne¹⁵ oraz na kwestię procesów o czary prowadzonych w Polsce w epoce wczesnonowoczesnej¹⁶. Tekst o czarach zachował swą aktualność do dzisiaj. Warto dodać, że Profesor od lat zbierał materiały do napisania syntezy dotyczącej polowania na czarownice w Europie w XVI–XVIII w., lecz planu tego, czego żałował, nie udało mu się zrealizować¹⁷.

Jak każdy wybitnie inteligentny człowiek, Stanisław Salmonowicz bywał czasami złośliwy i zgryźliwy, co nie przysparzało mu sympatii. Miał swoje ulubione kawiarnie, w których spotykał się z przyjaciółmi i znajomymi. Przez lata była nią „Prowansja” przy ul. Szewskiej, której wystrój przypominał mu ukochaną Francję oraz francuskie wina. Gdy zbankrutowała, przeniósł się do kawiarni w dawnym Państwowym Domu Towarowym, której wystrój bardziej przypomina klubokawiarnię z czasów PRL, lecz za to z jej okien rozciąga się wspaniały widok na Rynek Staromiejski. Był wspaniałym, błyskotliwym gawędziarzem, w jego obecności czas mijał zbyt szybko. Wybitny erudyta, czytany w literaturze pięknej, zarówno polskiej, jak i zagranicznej. Interesował się historią sztuki, uwielbiał malarstwo. W trakcie podróży zagranicznych odwiedzał galerie i muzea, a także chodził do teatrów. Jak pisał: „Miałem w życiu przeżycia estetyczne tak intensywne, że nie śmiałbym ich oddać słowami. Trzeba na to talentu poety, a nie badacza. Dzień wiosenny w Arles, odwiedziny Dubrownika w sierpniowym upale, wieczór w kawiarni na Place Stanislas w Nancy czy wędrówka po latach ulicami Wiednia wydają się niemożliwe do wskrzeszenia oddającego intensywność emocji”¹⁸.

¹⁵ Idem, *Niemiecki erudyta barokowy W. E. Tenzel a wyrok Trybunału Koronnego z 1598 r. Przyczynek do procesów o tak zwane mordy rytualne w dawnej Polsce*, *OiRwP*, 33, 1988, s. 253–272; idem, *Procesy przeciwko Żydom o rzekome mordy rytualne w Polsce XVII i XVIII w.*, w: *Historia prawa – historia kultury. Liber memorialis Vitoldo Maisel dedicatus*, red. E. Borkowska-Bagieńska, H. Olszewski, Poznań 1994, s. 205–217.

¹⁶ Idem, *Procesy o czary w Polsce. Próba rozważań modelowych*, w: *Prawo wczoraj i dziś. Studia dedykowane Profesor Katarzynie Sójce-Zielińskiej*, red. G. Bałtruszajtys, Warszawa 2000, s. 303–322.

¹⁷ Idem, „*Życie jak osioł ucieka...*”, s. 463.

¹⁸ Ibidem, s. 464.

Zawsze tęsknił za Krakowem, czemu dawał wyraz do ostatnich dni życia. We *Wspomnieniach* napisał: „Toruń nigdy w istocie nie zasłużył z mojej strony na przywiązanie: przez ponad czterdzieści lat zrobiłem dla tego miasta wiele, ono jednak zawsze było mi obce i jakby niezupełnie przyjazne. Pewne wyjątki, zwłaszcza na Wydziale Prawa i Administracji UMK, generalnie nie zmieniały sytuacji”¹⁹.

Nie ma wątpliwości, że prof. Stanisław Salmonowicz był jednym z najwybitniejszych polskich historyków (nie tylko prawa) działających w drugiej połowie XX i na początku XXI w. To z tego powodu Uniwersytet Jagielloński uhonorował go tytułem doktora *honoris causa*, lecz – co tu kryć – zbyt późno. Data uroczystości wręczenia dyplomu była odraczana z miesiąca na miesiąc z powodu epidemii koronawirusa, przez co osobistego odebrania dyplomu nie dożył. Zmarł 24 maja 2022 r., pochowany został w Toruniu.

Jacek Wijaczka
Toruń

¹⁹ Ibidem, s. 405.